

Radosław Mazur

Uniwersytet Szczeciński, Szczecin | Instytut Nauk Teologicznych
ORCID: 0000-0001-8240-7792, e-mail: radoslaw.mazur@usz.edu.pl

WSPÓŁCZESNE FORMY BAŁWOCHWALSTWA – PERSPEKTYWA KATECHETYCZNA

Streszczenie

1 czerwca 1991 roku w Koszalinie rozpoczęła się czwarta pielgrzymka św. Jana Pawła II do Ojczyzny. Papież Polak swoją refleksję podczas homilii wygłoszonych w 11 polskich miastach skupił na Dekalogu oraz na przykazaniu miłości. Fundamentalne znaczenie miał namysł nad pierwszym z przykazań, który jednocześnie był wprowadzeniem do kolejnych przemówień. „Nie będziesz miał cudzych bogów obok Mnie” (Wj 19,5) to wezwanie do odkrywania wartości relacji człowieka z Bogiem, ale także demaskowania niebezpieczeństw niszczących tę relację, z których najbardziej ewidentnym jest bałwochwalstwo. Artykuł podejmuje próbę odpowiedzi na pytanie, czym jest bałwochwalstwo oraz na jakie jego formy czy przejawy są szczególnie narażeni dzisiejsi katechizowani? Jako przykład współczesnego bałwochwalstwa ukazana została bezkrytyczna i nieumiarkowana partycypacja w kulturze cyfrowej, a jako przykład współczesnego „złotego cielca” wskazany został smartfon, oczywiście wtedy, gdy jest traktowany jako coś więcej niż tylko użyteczne narzędzie. Jednocześnie jako sposób na uniknięcie zdiagnozowanych niebezpieczeństw ukazana została realizacja zadań katechezy, będąca narzędziem formacji dojrzałej religijności i dojrzałego człowieczeństwa, które jest w stanie oprzeć się bałwochwalczym zagrożeniom.

Słowa kluczowe: bałwochwalstwo, kultura cyfrowa, smartfon, katecheza, Dekalog

Abstract

CONTEMPORARY FORMS OF IDOLATRY – CATECHETICAL PERSPECTIVE

On June 1, 1991, the fourth pilgrimage of St. John Paul II to his homeland started in Koszalin. The Polish Pope focused his reflection during the homilies delivered in 11 Polish cities on

the Decalogue and on the commandment of love. Of fundamental importance was reflection on the first of the commandments, which at the same time was an introduction to the next speeches. “You will have no other gods next to Me” (Ex 19:5) is a call to discover the value of man’s relationship with God, but also to expose the dangers that destroy this relationship, the most evident of which is idolatry. The article attempts to answer the question of what idolatry is and to what forms or manifestations of it are catechized today? As an example of contemporary idolatry, uncritical and immoderate participation in digital culture has been shown, and a smartphone has been indicated as an example of the modern “golden calf”, of course when it is treated as something more than just a useful tool. At the same time, the implementation of catechesis tasks, which is a tool for the formation of mature religiosity and mature humanity that is able to resist idolatrous threats, was shown as a way to avoid the diagnosed dangers.

Keywords: idolatry, digital culture, smartphone, catechesis, Decalogue

Wstęp

Ponad trzydzieści lat temu, 1 czerwca 1991 roku, w Koszalinie rozpoczęła się czwarta pielgrzymka do Ojczyzny świętego papieża Jana Pawła II. Jednocześnie była to pierwsza wizyta Ojca świętego „w domu” po odzyskaniu przez Polskę suwerenności i po istotnej transformacji ustrojowej¹. Homilie w czasie sprawowanych w ramach pielgrzymowania Eucharystii poświęcone były Dekalogowi – Bożemu Prawu z góry Synaj oraz przykazaniu miłości. Pielgrzymka ta miała charakter narodowych rekolekcji, w czasie których Głowa Kościoła podjęła się zadania przypomnienia Polakom, że budowanie odnowionej Ojczyzny nie może być realizowane w oderwaniu od Boga i relacji z Nim, od tego, co odwieczne i uświęcone Tradycją i, wreszcie, od tego, co jest prawdziwym dobrem i skarbem człowieka. Koszalińska homilia, pierwsza z cyklu, poświęcona była zarówno pierwszemu przykazaniu Dekalogu – „Nie będziesz miał bogów cudzych obok Mnie” (Wj 20,3), jak i pełniła rolę wprowadzenia do wszystkich pozostałych. Ta podwójna perspektywa jest o tyle uzasadniona, że pierwsze „słowo” Dekalogu warunkuje wszystkie pozostałe, a przekroczenie tego przykazania skutkuje nieodpowiednią relacją z Bogiem, która naznacza wszystkie przestrzenie życia². Wszystkie wskazania Dekalogu tworzą bowiem, jak poetycko zauważa św. Augustyn, „dziesięciostrunną harfę”³.

Papież w czasie koszalińskiej homilii podkreślił wagę wierności Bogu i Jego Prawu w dziejach naszego narodu, a także współcześnie, jednocześnie wskazując na niebezpieczeństwa niewierności wobec omawianego przykazania, z których najbardziej

1 Paweł Skibiński, „Pielgrzymki Jana Pawła II do Ojczyzny (1979–2002) i ich kontekst historyczny”, *Teologia Polityczna* 3 (2005–2006): 181; Wojciech Polak, Sylwia Galij-Skarbińska, „Sytuacja społeczno-polityczna przed IV pielgrzymką papieża Jana Pawła II w Polsce”, w: *Dziesięć słów. Aktualność nauczania św. Jana Pawła II w 30. rocznicę IV Pielgrzymki do Ojczyzny*, red. Radosław Mazur (Kielce: Jedność, 2021), 99–112.

2 Jan Paweł II, „Homilia podczas Mszy Świętej na placu przy kościele Ducha Świętego, Koszalin, 1 czerwca 1991 r.”, w: *Czwarta pielgrzymka Jana Pawła II do Polski. Przemówienia, dokumentacja*, red. Dorota Strzałko-Trybuła (Poznań–Warszawa: Pallottinum, 1991), 13.

3 Augustyn, *Wyznania*, tłum. Zygmunt Kubiak (Kraków: Wydawnictwo Znak, 2009), nr 10.

oczywistym jest bałwochwalstwo. Wspomnienie tamtej papieskiej pielgrzymki stanowi dobrą okazję do podjęcia na nowo zarysowanych wówczas tematów, zadając pytanie o aktualność papieskich myśli czy szerzej – o aktualność wskazań Dekalogu, w perspektywie dzisiejszych katechizowanych, mając również na uwadze widoczne tendencje sekularyzacyjne, dystansowanie się od wiary i nauczania Kościoła czy coraz powszechniejszą, zwłaszcza w odniesieniu do młodzieży szkół ponadpodstawowych, rezygnację z uczestnictwa w szkolnym nauczaniu religii⁴.

1. Bałwochwalstwo wykroczeniem przeciwko Bogu i Dekalogowi

W *Katechizmie Kościoła Katolickiego* wymienionych i opisanych jest kilka wykroczeń przeciwko pierwszemu z przykazań Dekalogu. Mowa jest najpierw o zabobonie, który jest wypaczeniem postawy religijnej, praktyk bądź kultu oddawanego Bogu. Zabobon wiąże się bądź z magicznym podejściem do wymiaru nadprzyrodzonego, bądź przeciwnie, z upatrywaniem skuteczności jedynie w materialnym wymiarze modlitw lub sakramentów⁵. Jako przekroczenia Bożego Prawa opisane są również wróżbiarstwo i magia, które są przede wszystkim wyrazem braku zaufania do Bożej Opatrzności, a także są „sprzeczne ze czią i szacunkiem, które należą się jedynie Bogu”⁶. Skrytykowana jest również bezbożność przejawiająca się bądź w kuszeniu Boga, czyli wystawianiu Go na próbę⁷, świętokradztwie, czyli profanowaniu lub traktowaniu w sposób niegodny sakramentów, czynności liturgicznych, osób, rzeczy i miejsc poświęconych, zwłaszcza Eucharystii, bądź w symonii, czyli nabywaniu lub sprzedawaniu rzeczy duchowych⁸. Także zjawiska ateizmu oraz agnostycyzmu, a więc negatywnej odpowiedzi na pytanie o istnienie Boga, bądź powstrzymywania się od tej odpowiedzi diagnozuje *Katechizm* jako modelowe przekraczanie wezwania, aby nie mieć „bogów cudzych”⁹. Za Tomášem Halikiem można wskazać na popularną obecnie postać ateizmu i agnostycyzmu, jaką jest apateizm. Jego cechą charakterystyczną jest całkowita obojętność na sprawy wiary i religii¹⁰. O niebezpieczeństwie tej postawy wobec wspólnoty Kościoła wspomina również papież Franciszek, zauważając, że: „znaczna liczba ludzi młodych z różnych przyczyn niczego nie oczekuje od Kościoła, ponieważ nie uważa go za znaczący dla

4 Piotr Wajs, „Rezygnacja z katechezy szkolnej jako wyraz sekularyzacji społeczeństwa”, *Spoleczeństwo* 152 (2020): 89–99; Paweł Mąkosza, „Rezygnacja z nauczania religii w szkołach ponadpodstawowych wyzwaniem dla Kościoła w Polsce”, w: *Edukacja religijna wobec przemian kulturowych*, red. Paweł Mąkosza (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2019), 129–131.

5 *Katechizm Kościoła Katolickiego* (Poznań: Pallottinum, 2002) (dalej KKK), nr 2111.

6 KKK, nr 2115–2117; Waldemar Chrostowski, *Dekalog* (Kraków: Biały Kruk, 2020), 68.

7 Mt 4,1–11.

8 KKK, nr 2119–2122.

9 KKK, nr 2123–2128, Chrostowski, *Dekalog*, 65–66.

10 Tomáš Halik, „Z hipotezą Boga albo bez niej”, w: Anzelm Grün, Tomáš Halik, *Bóg zagubiony. Wiara w objęciach niewiary* (Kraków: Wydawnictwo WAM, 2016), 84; Rafał Cekiera, „Cyfrowi apateiści? Szkic do socjologicznego portretu religijności młodych Polaków”, w: *Młodzież wobec wiary i powołania*, red. Andrzej Draguła (Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2020), 51.

swojego życia”¹¹. Wśród wymienionych zjawisk i postaw szeroko zarysowano również problem bałwochwalstwa.

Pierwszym, oczywistym odniesieniem bałwochwalstwa jest wiara i oddawanie czci innym bogom czy bóstwom¹². Waldemar Chrostowski zauważa tu pewien paradoks, przed którym staje chrześcijanin: z jednej strony bowiem nie ma innych bogów, Bóg jest Bogiem Jedynym, ale przecież można żyć tak, jakby bogowie czy bożki istnieli, można ich czy je wręcz kreować¹³. Nierzadko bowiem człowiek sam ustanawia niejako innych bogów, których sam ubóstwia i przyznaje im nadprzyrodzone prerogatywy¹⁴. Te tworzone bóstwa, jak zauważają autorzy *Katechizmu*, czynią człowieka pustym¹⁵. Pokusa bałwochwalstwa nie jest czymś, co dotyczy jedynie historii, pozostaje ona bowiem „stałą pokusą wiary”¹⁶ i jest oparta na pewnym nieopanowaniu i nieporządku. Sugestywnie ujmuje to zagadnienie *YOUCAT*, czyli katechizm dla młodzieży, przypominając, że pierwsze przykazanie zabrania nam: „oddawać cześć innym bogom i bóstwom, uwielbiać ziemskich idólów lub też dać się całkowicie opanować dobrom ziemskim (pieniądzom, wpływom, sukcesowi, urodzie, młodości itd.)”¹⁷. Istota bałwochwalstwa, także w odniesieniu do ziemskich wartości, zawiera się w stwierdzeniu „dać się całkowicie opanować”, a więc nie mieć do nich dystansu, absolutyzować je, ubóstwiać. Niebezpieczeństwo bałwochwalstwa, jak słusznie zauważa Janusz Królikowski, dotyczy również praktyk religijnych, które mogą być absolutyzowane i stawiane w centrum życia wiary zamiast Boga, przez co następuje „przejście od bożków drewnianych do bożków ducha”¹⁸. W *Katechizmie* można znaleźć również bardzo prostą i konkretną definicję, bałwochwalstwo polega na „ubóstwianiu tego, co Bogiem nie jest”¹⁹.

Jan Paweł II w swojej koszalińskiej homilii podkreślił, że dzięki pełni objawienia Boga w Jezusie Chrystusie człowiek nie musi już Go szukać po omacku²⁰, co oznacza, że nie musi narażać się przy tym szukaniu na błędy, które stoją często u źródeł bałwochwalstwa²¹. Jednocześnie papież zauważył, że nosi ten skarb poznania w „naczyniach glinianych” (2 Kor 4,7), co powoduje, że naczynie to łatwo może ulec zniszczeniu, popękać, a skarb można bezpowrotnie stracić²².

11 Franciszek, *Adhortacja apostolska „Christus vivit” do młodych i całego Ludu Bożego* (Częstochowa: Edycja Świętego Pawła, 2019), nr 40.

12 KKK, nr 2112.

13 Chrostowski, *Dekalog*, 54.

14 Joanna Niwińska, „Dekalog”, *Zeszyty Formacji Duchowej* 93 (2021): 27.

15 KKK, nr 2112.

16 KKK, nr 2113.

17 *YOUCAT. Katechizm Kościoła Katolickiego dla młodych* (Częstochowa: Edycja Świętego Pawła, 2011), nr 355.

18 Janusz Królikowski, „«Stać pokusa wiary». Współczesne bałwochwalstwo i jego geneza”, *Studia Teologii Dogmatycznej* 3 (2017): 90.

19 KKK, nr 2113.

20 Jan Paweł II, „Homilia podczas Mszy Świętej na placu przy Kościele Ducha Świętego”, 14.

21 Królikowski, „«Stać pokusa wiary»”, 91–92.

22 Andrzej Offmański, „Jam jest Pan Bóg Twój”, w: *Dekalog na nowo odczytany*, red. Andrzej Offmański (Szczecin: Ottonianum, 1993), 20.

Homilia kończy się więc gorącym apelem, aby nie pozwolić rozbić tego drogiego naczynia ze skarbem, aby zawsze, gdy ulegnie pęknięciu, sklejać je na nowo²³. Apel ten jest istotny również dlatego, że, jak słusznie zauważa Joanna Niwińska, odejście od Boga, który stworzył człowieka na swój obraz i podobieństwo, w stronę bożków i idoli, zawsze owocuje destrukcją człowieka²⁴. Nie bez znaczenia jest również charakterystyczny dla naszej epoki fakt przeciwstawiania miłości i prawa, tymczasem obie te wartości dochodzą do głosu i odgrywają znaczenie w przymierzu zawieranym przez Boga ze swoim ludem²⁵. Współczesne formy bałwochwalstwa można również odczytać jako zagrożenia dla integralności owego naczynia oraz pokusy, aby nie doceniać wartości przechowywanego w nim skarbu²⁶.

Analizując źródła bałwochwalstwa, także współczesnego, Królikowski zauważa, że obok wspomnianego już błędu, zwłaszcza tego zawinionego przez człowieka, są nimi także nienawiść Boga oraz grzech przeciwko cnocie religijności. Ta pierwsza oparta jest na konkurencji między odrzuconym Bogiem a stworzonym i uznanym za cel ostateczny „bogiem”²⁷. Grzech przeciwko religijności polega zaś na tym, że idol zajmuje miejsce Boga, kierując na siebie boski kult, a więc uniemożliwia człowiekowi oddawania Bogu, co jest Jemu słusznie należne²⁸. Jest to kwestia istotnej decyzji człowieka, w której chodzi o prawdę i autentyczność spotkania z Bogiem. Człowiek bowiem albo się z Nim spotyka, albo wprowadza do swojego życia kogoś lub coś, czemu przyznaje równy status jak Jemu czy wręcz status przewyższający Boże miejsce²⁹.

2. Bałwochwalstwo dzisiaj

Bałwochwalstwo to, jak już zostało wspomniane, stała pokusa wiary, odradzająca się w nieco zmienionych, ewoluujących odsłonach. Obok jednak niezmiennych wyzwania człowiek ma do czynienia również z bałwochwalczymi pokusami charakterystycznymi dla naszych czasów, takimi, których nie znano wcześniej. Wśród nich szczególnie istotne wydają się niebezpieczeństwa związane z szeroko rozumianą kulturą cyfrową i coraz większym zadomowieniem młodych pokoleń w rzeczywistości wirtualnej, a także radykalnie postępujący indywidualizm skupiający człowieka w coraz większym stopniu na sobie i czyniący z niego samego istotne kryterium oceny wartości, podejmowanych decyzji i życiowych wyborów, także tych religijnych.

23 Jan Paweł II, „Homilia podczas Mszy Świętej na placu przy Kościele Ducha Świętego”, 15.

24 Niwińska, „Dekalog”, 30.

25 Marcel Debyser, *Biblia dla moich parafian. Jak czytać, aby rozumieć*, t. 1 (Poznań: Święty Wojciech, 2019), 157–158.

26 Radosław Mazur, „«Nie będziesz miał cudzych bogów obok Mnie» (Wj 20,3). Znaczenie pierwszego przykazania Dekalogu dla współczesnych katechizowanych”, w: *Dziesięć słów. Aktualność nauczania św. Jana Pawła II w 30. rocznicę IV Pielgrzymki do Ojczyzny*, red. Radosław Mazur (Kielce: Jedność, 2021), 131–132.

27 Królikowski, „«Stała pokusa wiary»”, 94.

28 Królikowski, „«Stała pokusa wiary»”, 95.

29 Niwińska, „Dekalog”, 28.

W opublikowanym w 2020 roku odnowionym dyrektorium katechetycznym³⁰ w obszerny sposób zanalizowano zjawisko kultury cyfrowej, podejmując jednocześnie rzetelną próbę oceny, zwracając uwagę na dobrodziejstwa, które wnosi ona w życie człowieka, ale i na niebezpieczeństwa, które są z tym zjawiskiem związane. Charakterystyczna jest tu pewna ambiwalencja – kultura cyfrowa otwiera na innych i osacza w samotności, jest źródłem informacji, ale i fake newsów; stymuluje cyfrowe wzmocnienie procesów edukacyjnych, ale i sprawia wrażenie jedynej przestrzeni, w której warto być; sprzyja poszerzaniu horyzontów (np. w państwach totalitarnych, w których brakuje dostępu do wolnych mediów), ale i generuje tworzenie baniek informacyjnych, które wbrew postulatowi otwartości i pluralizmu zamykają uczestników dyskusji i forów we własnych przekonaniach, często je radykalizując³¹. Można również mówić o dualnym charakterze kultury cyfrowej, zważywszy na jej olbrzymie możliwości, ale i zagrożenia rozwojowe³². Jednocześnie, co niezwykle istotne, jest to kultura mająca charakter powszechny, globalny, przenikająca cały świat i nie tyle będąca jednym z elementów dotychczasowej kultury, co tworząca nową kulturę bądź nową „infrastrukturę kultury”³³.

Kultura ta staje się często rodzajem mirażu, co zauważa papież Franciszek w swojej encyklice poświęconej powszechnemu braterstwu. „Wszystko staje się rodzajem spektaklu, który można śledzić, podglądać, a życie zostaje wystawione na nieustanną kontrolę”³⁴. W tym samym dokumencie papież zwraca uwagę na związaną z kulturą cyfrową agresywność społeczną, która nie miałaby możliwości pojawić się w świecie relacji bezpośrednich, a w świecie wirtualnym jest wręcz plagą³⁵. Pojęcie to zaimplementowane do aktywności w świecie cyfrowym nazywa się cyberagresją bądź agresją elektroniczną, która wzmocniana jest przez (złudne) poczucie anonimowości w sieci³⁶.

Kultura cyfrowa została również ukazana jako zjawisko w pewnym sensie religijne, a więc, nawiązując do tematu artykułu, jako forma bałwochwalstwa. Może być bowiem rozumiana jako zbiór przekonań mających cechy religijne, a wszechświat jako strumień danych³⁷. Możliwe jest wręcz obdarzanie maszyny zaufaniem i autorytetem, wchodzenie z nią w relacje, a nawet dostrzeżenie w wirtualnym życiu podstawowych elementów obrzędu religijnego, takich jak ofiara, bojaźń absolutu, poddaństwo sile sprawczej czy

30 Papieska Rada ds. Krzewienia Nowej Ewangelizacji, *Dyrektorium o katechizacji* (Kielce: Jedność, 2020) (dalej DK).

31 DK, nr 359–369.

32 Andrzej Kielian, *Przyszłość nauczania religii. Kontekst kultury cyfrowej, nowa dydaktyka i wskazania dla tworzenia podręczników* (Kraków: Wydawnictwo UNUM, 2021), 88.

33 Beata Bilicka, „Nauczanie religii w kulturze cyfrowej”, *Teologia i Człowiek* 55, 3 (2021): 12.

34 Franciszek, *Encyklika „Fratelli tutti” o braterstwie i przyjaźni społecznej* (Kraków: Wydawnictwo M, 2020) (dalej FT), nr 42.

35 FT, nr 43–44.

36 Agnieszka Bąkowska, „Cyberagresja jako zjawisko zagrażające bezpieczeństwu cyfrowemu dzieci i młodzieży”, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska sectio I*, 22, 3 (2019): 218; Dorota Siemieniecka, Małgorzata Skibińska, Kamila Majewska, *Cyberagresja – zjawisko, skutki, zapobieganie* (Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2020), 19–29.

37 DK, nr 365.

poświęcany czas. To wszystko składa się na swoistą pseudoreligię zastępującą niejednokrotnie rzeczywistą relację z Bogiem³⁸. Jednocześnie kultura ta staje się również *locus theologicum*, a zatem przestrzenią, w której człowiek może spotykać Boga. Jak trafnie zauważa Andrzej Kielian, na wzór pisma i druku, dzisiaj smartfon i internet wpływają istotnie na wzmocnienie obiegu treści, nowe sposoby funkcjonowania osób oraz modyfikują znane dotąd rytuały³⁹.

Jeśli kultura cyfrowa może wiązać się, co wydają się potwierdzać zarówno analizy dokumentów Kościoła, jak i ogląd rzeczywistości, z pokusą bałwochwalstwa, tak współczesnym bożkiem bez wątplenia może być okrzyknięty smartfon (to coś zdecydowanie więcej niż tylko telefon⁴⁰) poprzez jego wpływ na życie człowieka, miejsce, które w nim zajmuje. Jean Twenge w swojej monografii poświęconej współczesnemu pokoleniu młodzieży zatytułowanej *iGen* nie ma wątpliwości, że to właśnie powszechny i Nielimitowany dostęp do internetu poprzez smartfon czy tablet jest istotnym determinantem obecnego pokolenia młodzieży⁴¹. W symptomatyczny sposób mówi o tym jedna z rozmówczyń Twenge, młoda studentka Athena, która przyznaje, że większą część letnich wakacji spędza w swoim pokoju z telefonem: „Nie mieliśmy wyboru, nie mogliśmy zobaczyć, jak wygląda życie bez iPadów czy iPhone’ów. Myślę, że lubimy nasze telefony bardziej niż ludzi”⁴². Niebezpieczeństwo związane z niewłaściwym używaniem czy nadużywaniem smartfonów bądź tabletów nie jest zresztą jedynie problemem natury duchowej, o czym świadczy chociażby zdiagnozowanie fonoholizmu, który jest rodzajem uzależnienia⁴³. Patrząc na całe spektrum kultury cyfrowej, mówi się również o uzależnieniach medialnych, takich jak np.: syndrom zaburzeń internetowych (IAD), netmania (internetomania, sieciomania), telemania, syndrom braku odporności na informację (IADS), zaburzenie osobowości typu borderline⁴⁴. Wspomniane zjawiska nie są, oczywiście, argumentem za „demonizowaniem” kultury cyfrowej, choć niewątpliwie wskazują na potrzebę umiaru oraz odpowiedniej edukacji medialnej, która umożliwi odpowiedzialne i twórcze uczestnictwo w cyfrowym świecie⁴⁵.

38 DK, nr 366; Bilicka, *Nauczanie religii*, 13.

39 Kielian, *Przyszłość nauczania religii*, 70–77.

40 Zobacz np. Emilia Musiał, „Smartfonizacja edukacji: szanse i bariery”, *Edukacja – Technika – Informatyka* 25, 3 (2018): 234.

41 To autorski pomysł Twenge na nazwanie młodych ludzi urodzonych pomiędzy 1995 a 2012 rokiem, nieprzypadkowo nawiązujący do produktów firmy Apple (iPhone, iPad, iMac), ale szerzej również do analogicznych produktów innych firm oferujących smartfony, tablety czy laptopy. Jean M. Twenge, *iGen. Dlaczego dzieciaki dorastające w sieci są mniej zbuntowane, bardziej tolerancyjne, mniej szczęśliwe – i zupełnie nieprzygotowane do dorosłości*, tłum. Olga Dziedzic (Sopot: Smak Słowa, 2019), 9–24; Grzegorz Kiedrowicz, „Pokolenie iGen wkracza w świat dorosłych”, *Edukacja – Technika – Informatyka* 25, 3 (2018): 218–223.

42 Twenge, *iGen*, 9.

43 Katarzyna Warzecha, „Smartfon w edukacji i komunikacji młodzieży gimnazjalnej a zagrożenie fonoholizmem”, *Ekonomiczne Problemy Usług* 123 (2016): 355; Magdalena Barabas, „Fonoholizm zagrożeniem dla rozwoju dzieci i młodzieży”, *Edukacja – Technika – Informatyka* 24, 2 (2018): 93–94.

44 Michał Drożdż, „Duchowość w sieci – nowa przestrzeń wychowania”, w: *Wychowanie młodzieży na poziomie szkół ponadgimnazjalnych*, cz. 1: *Wychowanie ogólne*, red. Józef Stala (Tarnów: Biblos, 2007), 409–410.

45 Grzegorz Łęcicki, „Edukacja medialna w służbie katechezy”, *Kultura – media – teologia* 4 (2011): 78–80.

Obok zagrożeń związanych z kulturą cyfrową nie mniej aktualną pokusą bałwochwalstwa jest również skrajny indywidualizm, który wspomniana już Twenge opisuje jako jedną z charakterystycznych cech dzisiejszej młodzieży, ponieważ, co zauważa, „czasy bardziej indywidualistyczne to również czasy mniej religijne”⁴⁶. Można dodać, to także czasy preferujące swoją własną indywidualną religijność czy duchowość, religijność patchworkową⁴⁷ czy transreligijność, która sytuuje się pomiędzy tradycyjnymi formami religijności⁴⁸.

Indywidualizm i kultura cyfrowa nie są ze sobą bez związku, o czym wspomniał papież Franciszek w swoim orędziu na Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu 24 stycznia 2019 roku. Zauważa w nim, że „sieć jest okazją do promowania spotkania z innymi, ale może również zwiększać samoizolację, jak sieć pajęcza, która potrafi usiłowić”⁴⁹. Jak wynika z badań Twenge, nastolatki spędzające więcej czasu w przestrzeni wirtualnej częściej cenią sobie postawy indywidualistyczne, a rzadziej zaangażowanie na rzecz lokalnych społeczności. Jednocześnie osoby te są mniej zaangażowane w sprawy obywatelskie i częściej uważają, że należą im się rzeczy, na które nie zapracowały⁵⁰. Można ulec złudzeniu, że sieć społecznościowa może całkowicie zaspokoić potrzeby człowieka w zakresie relacji czy też doprowadzić do stanu *pustelników społecznościowych*, którzy będą całkowicie odcięci od realnego społeczeństwa⁵¹. Na szczęście prowadzone na gruncie polskim badania wskazują raczej na to, że nowe technologie wspomagają relacje bezpośrednie lub wspólnie z nimi funkcjonują, choć jednocześnie zauważalny jest spadek znaczenia osób dorosłych (w tym rodziców) dla młodego pokolenia, co stanie się zapewne źródłem nowych problemów na płaszczyźnie socjalizacyjnej⁵².

3. Jak chronić katechizowanych przed bałwochwalstwem?

Cytowany już *Katechizm*, diagnozując niebezpieczeństwa związane z niewiernością pierwszemu przykazaniu Dekalogu, jednocześnie wskazuje na środki niezbędne do jego zachowywania. Aby „nie będziesz miał bogów cudzych obok Mnie” (Wj, 20,3) mogło stać się udziałem współczesnego człowieka, niezbędne jest kształtowanie w sobie

46 Twenge, *iGen*, 156.

47 Anieli Różańska, *Edukacja religijna młodzieży w warunkach pluralizmu religijnego w wybranych krajach Europy Środkowo-Wschodniej (Grupa Wyszehradzka: Polska, Czechy, Słowacja, Węgry) – studium porównawcze* (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2015), 77.

48 Andrzej Pankalla, Anna Wieradzka-Pilarczyk, „Ponowoczesna tożsamość religijna młodych Polaków z perspektywy koncepcji Jamesa Marcii i Koena Luyckxa”, *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Sociologica* 6, 1 (2014): 168.

49 Franciszek, „«Wszyscy tworzymy jedno» (Ef 4,25). Orędzie na LIII Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu”, 24.01.2019, dostęp 22.12.2021, https://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/communications/documents/papa-francesco_20190124_messaggio-comunicazioni-sociali.html.

50 Twenge, *iGen*, 199.

51 Franciszek, „«Wszyscy tworzymy jedno» (Ef 4,25). Orędzie na LIII Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu”.

52 Kielian, *Przyszłość nauczania religii*, 81.

oraz pogłębianie cnót teologalnych, czyli wiary, nadziei i miłości⁵³. Patrząc nieco szerzej, można dostrzec w tych wskazaniach wezwanie do formacji religijnej czy też do kształtowania dojrzałej religijności, która pomoże w ocaleniu bądź posklejaniu na nowo kruchego naczynia skrywającego skarb wierności Bogu i Jego Prawu.

Skuteczną ochroną przed bałwochwalstwem może stać się konsekwentna realizacja zadań katechezy i to zarówno w ramach szkolnego nauczania religii, jak i poprzez katechezę parafialną. Zadania katechezy są konkretnymi sposobami realizacji celów czy, mówiąc inaczej, drogami do ich osiągnięcia⁵⁴. W nowym *Dyrektorium o katechizacji* autorzy wymieniają pięć takich zadań: prowadzić do poznania wiary, wtajemniczyć w sprawowanie Misterium, formować do życia w Chrystusie, uczyć modlitwy oraz wprowadzać do życia wspólnotowego⁵⁵. W stosunku do poprzedniego dyrektorium z 1997 roku można tu zauważyć nieobecność zadania, jakim było wprowadzenie do misji⁵⁶. Nie jest to jednak brak, a jedynie przesunięcie akcentów, bowiem organiczne związanie działań katechetycznych z nową ewangelizacją sprawia, że *misyjność* katechezy jest czymś oczywistym i priorytetowym⁵⁷.

Rozwijanie poznania wiary ma na celu przekazanie rzetelnej wiedzy religijnej, odpowiadając na stwierdzenie św. Anzelma z Canterbury, że „wiara szuka zrozumienia” (*fides quaerens intellectum*)⁵⁸. Jak zauważają autorzy *Dyrektorium*, nie należy „lekceważyć tego poznawczego wymiaru wiary i troszczyć się o umacnianie go w procesie formowania integralnej chrześcijańskiej dojrzałości”⁵⁹. Aktualne pozostaje również wskazanie św. Jana Pawła II, że: „złudne jest mniemanie, że wiara może silniej oddziaływać na słaby rozum; przeciwnie, jest wówczas narażona na poważne niebezpieczeństwo, może bowiem zostać sprowadzona do poziomu mitu lub przesądu”⁶⁰. Pożywką dla wielu pokus, także dotyczących bałwochwalstwa, jest niewystarczająca wiedza dotycząca chrześcijańskiej tożsamości katechizowanych.

Wtajemniczenie w sprawowanie Misterium to przede wszystkim wprowadzenie doświadczenie liturgiczne oraz kształtowanie postaw liturgicznych prowadzące do rozumienia roku liturgicznego i znaczenia Dnia Pańskiego⁶¹. Doświadczenie Boga obecnego w sakramentach, a także refleksja nad tym doświadczeniem pomaga w oczyszczeniu

53 KKK, nr 2087–2094.

54 Jan Szpet, „Cel i zadania katechezy”, w: *Dydaktyka katechezy*, cz. 1, red. Józef Stala (Tarnów: Biblos, 2004), 38–39.

55 DK, nr 80–89.

56 Kongregacja ds. Duchowieństwa, *Dyrektorium ogólne o katechizacji* (Poznań: Pallottinum 1998), nr 86.

57 DK, nr 49–50; porównaj: Carlo-Maria Sultana, „A pastoral reading of the «Directory for catechesis»”, *Roczniki Teologiczne* 68, 11 (2021): 48.

58 Marcin Ziółkowski, „Anzelm z Canterbury”, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 1, red. Feliks Gryglewicz, Romuald Łukaszuk, Zygmunt Sułowski (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1985), kol. 733–734.

59 DK, nr 80.

60 Jan Paweł II, *Encyklika „Fides et ratio” o relacjach między wiarą a rozumem* (Poznań: Pallottinum, 1998), 48.

61 DK, nr 81.

praktykowania wiary z elementów magicznych, a zatem bałwochwalczych, sprzyjając pełnemu zjednoczeniu „z Tym, którego głosi Kościół”⁶².

Formacja moralna ma za zadanie uczyć katechizowanych naśladowania Pana w duchu Błogosławieństw (Mt 5,1–12) oraz w kontekście Jego życia⁶³. Warto wspomnieć w tym miejscu wskazówkę św. Jana Pawła II, który zauważa, że: „naśladowanie Chrystusa jest pierwotnym i najgłębszym fundamentem chrześcijańskiej moralności”⁶⁴. Jak słusznie konstatuje Tadeusz Zadykowicz, w historii Kościoła „zawsze widziano w naśladowaniu Chrystusa drogę do odnowy życia moralnego oraz szczególną pomoc, zwłaszcza dla tych, którzy utracili prawdziwy obraz miłości lub cel własnej egzystencji”⁶⁵. Jak jednak dodaje, nie chodzi tu o naśladownictwo ślepe, bez koniecznej adaptacji do konkretnej historii życia człowieka. Wychowanie moralne to również ścieżka rozeznania powołania, przede wszystkim do życia, do wolności, do świętości, ale także do wyboru drogi życia⁶⁶. Odkrywanie powołania stanowi skuteczne lekarstwo na doświadczenie przypadkowości i bezcelowości życia, które często bywa udziałem partycypacji w kulturze cyfrowej oraz indywidualizmu. W ramach formacji moralnej nie może też zabraknąć umiejętnej i kompetentnej oceny zjawiska kultury cyfrowej, jej szans i zagrożeń, ze szczególnym zauważeniem konsekwencji duchowych i religijnych, także zmiany znaczenia i sposobu funkcjonowania tradycyjnych religii⁶⁷.

Uczenie modlitwy to przede wszystkim wprowadzanie w relacje z Jezusem Chrystusem, aby modlić się z Nim i tak jak On. Treściowo odzwierciedla się to zwłaszcza w Modlitwie Pańskiej, ale chodzi również o kształtowanie podobnych uczuć jak te, z którymi Jezus zwracał się do Ojca⁶⁸. Właściwa formacja modlitewna czyni serce katechizowanego wrażliwym na pokusę bałwochwalstwa, a także kształtuje umiejętność oddawania Bogu w codzienności tego, co jest Jemu sprawiedliwie należne. Jak dodaje *Katechizm*, nieprzypadkowo w miejscu, w którym mowa jest o bałwochwalstwie: „adoracja Jedyne Boga integruje życie ludzkie”⁶⁹.

Wreszcie wprowadzenie do życia wspólnotowego to odkrycie, że wspólnota jest „integralną częścią życia chrześcijańskiego, świadectwa i ewangelizacji”⁷⁰. Nie demotyzując wpływu kultury cyfrowej na życie wspólnotowe, zarówno w odniesieniu do wspólnoty rodzinnej, rówieśniczej, jak i eklezjalnej, należy zauważyć, że ważne są tu

62 DK, nr 81.

63 DK, nr 83.

64 Jan Paweł II, „Encyklika «Veritatis splendor» o niektórych podstawowych problemach nauczania moralnego Kościoła”, w: *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*, t. 2 (Kraków: Wydawnictwo M, 1996), nr 19.

65 Tadeusz Zadykowicz, *Sequela Christi et imitation hominis. Paradygmat naśladowania we współczesnej refleksji teologicznomoralnej. Źródła i perspektywy* (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2011), 78.

66 Radosław Mazur, „Powołanie w nauczaniu religii młodzieży szkół ponadpodstawowych”, w: *Młodzież wobec wiary i powołania*, red. Andrzej Draguła (Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2020), 259–260.

67 Kielian, *Przyszłość nauczania religii*, 60.

68 DK, nr 86.

69 KKK, nr 2114.

70 DK, nr 88.

proporcje i odpowiednie motywacje. Przede wszystkim aktywność w sieci nie może być alternatywą do partycypacji w realnym świecie i realnych wspólnotach. „Jeżeli sieć jest używana jako przedłużenie tego spotkania [osobowego – R.M.] lub w oczekiwaniu na nie, to wówczas nie zdradza siebie i pozostaje bogactwem dla komunii”, zauważył papież Franciszek we wspomnianym już wcześniej orędziu⁷¹. Myśl tę Ojciec święty adaptuje również do przestrzeni życia religijnego: „Jeśli wspólnota kościelna koordynuje swoją działalność poprzez sieć, a następnie wspólnie sprawuje Eucharystię, to jest ona bogactwem”⁷².

W odniesieniu do zasygnalizowanych zadań można pokusić się o konstatację związaną z nauczaniem religii, zwłaszcza w odniesieniu do młodzieży. Nauczyciel religii naraża swoich uczniów na pokusę bałwochwalstwa, nie realizując zadań katechezy bądź realizując je w sposób wybiórczy, natomiast młodzi narażają się na pokusę bałwochwalstwa, rezygnując z formacji religijnej poprzez wypisywanie się ze szkolnej lekcji religii, co, jak już zostało wspomniane, ma miejsce coraz częściej, a także nie podejmując przygotowania się do sakramentów na drodze katechezy parafialnej. Warto nadmienić, że spora część młodzieży rezygnującej z uczestnictwa w szkolnej lekcji religii jako powód podaje nieciekawe i źle prowadzone zajęcia oraz deklaruje chęć powrotu, gdyby lekcje czy spotkania w parafii prowadzone były w sposób ciekawszy i bardziej kompetentny⁷³.

Troska Kościoła o większą obowiązywalność pierwszego przykazania Dekalogu to zatem także troska o dobrą treściowo i metodycznie katechizację, zarówno na poziomie programowania i przygotowywania podręczników i pomocy katechetycznych, jak i na poziomie realizacji. Oznacza to dobre wyposażanie nauczycieli religii oraz katechetów parafialnych w odpowiednie kompetencje teologiczne, pedagogiczne oraz ludzkie, które pomogą w owocnym kontakcie z katechizowanymi, a także w realizacji zanalizowanych zadań katechezy. Ostatecznie pomogą one kolejnym pokoleniom chrześcijan ustrzec się pokusy bałwochwalstwa.

Zakończenie

„Każde prawdziwe dobro dla człowieka – a to jest sam rdzeń moralności – jest tylko wówczas możliwe, kiedy czuwa nad nim Ten Jeden, który sam jest Dobry”⁷⁴, przypomniał Jan Paweł II w koszalińskiej homilii z 1991 roku. Słowa te nie straciły nic ze swojej aktualności. Dodał również: „tylko też w mocy tego pierwszego przykazania można myśleć o prawdziwym humanizmie”⁷⁵. Człowiek, narażając się na utratę więzi

71 Franciszek, „«Wszyscy tworzymy jedno» (Ef 4,25). Orędzie na LIII Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu”.

72 Franciszek, „«Wszyscy tworzymy jedno» (Ef 4,25). Orędzie na LIII Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu”.

73 Mąkosa, „Rezygnacja z nauczania religii w szkołach ponadpodstawowych wyzwaniem dla Kościoła w Polsce”, 132.

74 Jan Paweł II, *Homilia podczas Mszy Świętej na placu przy Kościele Ducha Świętego*, 15.

75 Jan Paweł II, *Homilia podczas Mszy Świętej na placu przy Kościele Ducha Świętego*, 14.

z Bogiem, ryzykuje też utratę siebie samego, sensu swojego życia, swojego powołania. Dzisiaj często drogą do tej utraty jest bezkrytyczne zanurzenie się w odmętach kultury cyfrowej bądź izolowanie się od innych w skrajnym indywidualizmie.

Papież Franciszek zachęca do przejścia od tak zarysowanej diagnozy do terapii, jaką jest dialog, spotkanie czy wyrazy czułości, a więc tworzenie sieci, „która nie jest stworzona, by usidlać, ale by wyzwalać, by strzec wspólnoty wolnych osób”⁷⁶. Chodzi zatem o przejście do jedności, która nie opiera się na „polubieniach”, ale na „amen”, które możliwe jest we wspólnocie Kościoła, na przyłgnięciu do Ciała Chrystusa, akceptując drugiego człowieka⁷⁷.

Bibliografia

- Augustyn. *Wyznania*. Tłum. Zygmunt Kubiak. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2009.
- Barabas, Magdalena. „Fonoholizm zagrożeniem dla rozwoju dzieci i młodzieży”. *Edukacja – Technika – Informacja* 24, 2 (2018): 92–97.
- Bąkowska, Agnieszka. „Cyberagresja jako zjawisko zagrażające bezpieczeństwu cyfrowemu dzieci i młodzieży”. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska sectio J*, 22, 3 (2019): 217–232.
- Bilicka, Beata. „Nauczanie religii w kulturze cyfrowej”. *Teologia i Człowiek* 55, 3 (2021): 9–21.
- Cekiera, Rafał. „Cyfrowi apateiści? Szkic do socjologicznego portretu religijności młodych Polaków”. W: *Młodzież wobec wiary i powołania*, red. Andrzej Draguła, 49–72. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2020.
- Chrostowski, Waldemar. *Dekalog*. Kraków: Biały Kruk, 2020.
- Debyser, Marcel. *Biblia dla moich parafian. Jak czytać, aby rozumieć*. T. 1. Poznań: Pallottinum, 2019.
- Drożdż, Michał. „Duchowość w sieci – nowa przestrzeń wychowania”. W: *Wychowanie młodzieży na poziomie szkół ponadgimnazjalnych*. Cz. 1: *Wychowanie ogólne*, red. Józef Stala, 403–418. Tarnów: Biblos, 2007.
- Franciszek. *Adhortacja apostolska „Christus vivit” do młodych i całego Ludu Bożego*. Częstochowa: Edycja Świętego Pawła, 2019.
- Franciszek. *Encyklika „Fratelli tutti” o braterstwie i przyjaźni społecznej*. Kraków: Wydawnictwo M, 2020.
- Franciszek. „«Wszyscy tworzymy jedno» (Ef 4,25). Orędzie na LIII Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu” 24.01.2019. Dostęp 22.12.2021. https://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/communications/documents/papa-francesco_20190124_messaging-comunicazioni-sociali.html.

76 Franciszek, „«Wszyscy tworzymy jedno» (Ef 4,25). Orędzie na LIII Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu”.

77 Franciszek, „«Wszyscy tworzymy jedno» (Ef 4,25). Orędzie na LIII Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu”.

- Halik, Tomáš. „Z hipotezą Boga albo bez niej”. W: Anselm Grün, Tomáš Halik, *Bóg zagubiony. Wiara w objęciach niewiary*, 83–111. Kraków: Wydawnictwo WAM, 2016.
- Jan Paweł II. *Encyklika „Fides et ratio” o relacjach między wiarą a rozumem*. Poznań: Pallottinum, 1998.
- Jan Paweł II. „Encyklika «Veritatis splendor» o niektórych podstawowych problemach nauczania moralnego Kościoła”. W: *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*. T. 2, 531–636. Kraków, 1996.
- Jan Paweł II. „Homilia podczas Mszy Świętej na placu przy Kościele Ducha Świętego”. W: *Czwarta pielgrzymka Jana Pawła II do Polski. Przemówienia, dokumentacja*, red. Dorota Strzałko-Trybuła, 12–17. Poznań–Warszawa: Pallottinum, 1991.
- Katechizm Kościoła Katolickiego*. Poznań: Pallottinum, 2002.
- Kiedrowicz, Grzegorz. „Pokolenie iGen wkracza w świat dorosłych”. *Edukacja – Technika – Informatyka* 25, 3 (2018): 218–223.
- Kielian, Andrzej. *Przyszłość nauczania religii. Kontekst kultury cyfrowej, nowa dydaktyka i wskazania dla tworzenia podręczników*. Kraków: Wydawnictwo UNUM, 2021.
- Kongregacja ds. Duchowieństwa. *Dyrektorium ogólne o katechizacji*. Poznań: Pallottinum 1998.
- Królikowski, Janusz. „«Stała pokusa wiary». Współczesne bałwochwalstwo i jego geneza”. *Studia Teologii Dogmatycznej* 3 (2017): 89–105.
- Łęcicki, Grzegorz. „Edukacja medialna w służbie katechezy”. *Kultura – media – teologia* 4 (2011): 72–81.
- Mazur, Radosław. „«Nie będziesz miał cudzych bogów obok Mnie» (Wj 20,3). Znaczenie pierwszego przykazania Dekalogu dla współczesnych katechizowanych”. W: *Dziesięć słów. Aktualność nauczania św. Jana Pawła II w 30. rocznicę IV Pielgrzymki do Ojczyzny*, red. Radosław Mazur, 127–148. Kielce: Jedność, 2021.
- Mazur, Radosław. „Powołanie w nauczaniu religii młodzieży szkół ponadpodstawowych”. W: *Młodzież wobec wiary i powołania*, red. Andrzej Draguła, 255–277. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2020.
- Mąkosa, Paweł. „Rezygnacja z nauczania religii w szkołach ponadpodstawowych wyzwaniem dla Kościoła w Polsce”. W: *Edukacja religijna wobec przemian kulturowych*, red. Paweł Mąkosa, 129–138. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2019.
- Musiał, Emilia. „Smartfonizacja edukacji: szanse i bariery”. *Edukacja – Technika – Informatyka* 25, 3 (2018): 233–238.
- Niwińska, Joanna. „Dekalog”. *Zeszyty Formacji Duchowej* 93 (2021): 27–35.
- Offmański, Andrzej. „Jam jest Pan Bóg Twój”. W: *Dekalog na nowo odczytany*, red. Andrzej Offmański, 19–20. Szczecin: Ottonianum, 1993.
- Pankalla, Andrzej, Anna Wieradzka-Pilarczyk. „Ponowoczesna tożsamość religijna młodych Polaków z perspektywy koncepcji Jamesa Marcii i Koena Luyckxa”. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis, Studia Sociologica* 6, 1 (2014): 163–177.
- Papieska Rada ds. Krzewienia Nowej Ewangelizacji. *Dyrektorium o katechizacji*. Kielce: Jedność, 2020.

- Polak, Wojciech, Sylwia Galij-Skarbińska. „Sytuacja społeczno-polityczna przed IV pielgrzymką papieża Jana Pawła II w Polsce”. W: *Dziesięć słów. Aktualność nauczania św. Jana Pawła II w 30. rocznicę IV Pielgrzymki do Ojczyzny*, red. Radosław Mazur, 89–126. Kielce: Jedność, 2021.
- Różańska, Aniela. *Edukacja religijna młodzieży w warunkach pluralizmu religijnego w wybranych krajach Europy Środkowo-Wschodniej (Grupa Wyszehradzka: Polska, Czechy, Słowacja, Węgry) – studium porównawcze*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2015.
- Siemieniecka, Dorota, Małgorzata Skibińska, Kamila Majewska. *Cyberagresja – zjawisko, skutki, zapobieganie*. Toruń: Wydawnictwo UMK, 2020.
- Skibiński, Piotr. „Pielgrzymki Jana Pawła II do Ojczyzny (1979–2002) i ich kontekst historyczny”. *Teologia Polityczna* 3 (2005–2006): 166–224.
- Sultana, Carlo-Maria. „A pastoral reading of the «Directory for catechesis»”. *Roczniki Teologiczne* 68, 11 (2021): 43–56.
- Twenge, Jean. M. *iGen. Dlaczego dzieciaki dorastające w sieci są mniej zbuntowane, bardziej tolerancyjne, mniej szczęśliwe – i zupełnie nie przygotowane do dorosłości*. Tłum. Olga Dziedzic. Sopot: Smak Słowa, 2019.
- Wajs, Piotr. „Rezygnacja z katechezy szkolnej jako wyraz sekularyzacji społeczeństwa”. *Spółczesność* 152 (2020): 89–99.
- Warzecha, Katarzyna. „Smartfon w edukacji i komunikacji młodzieży gimnazjalnej a zagrożenie fonoholizmem”. *Ekonomiczne Problemy Usług* 123 (2016): 345–357.
- YOUCAT. *Katechizm Kościoła Katolickiego dla młodych*. Częstochowa: Edycja Świętego Pawła, 2011.
- Zadykiewicz, Tadeusz. *Sequela Christi et imitation hominis. Paradygmat naśladowania we współczesnej refleksji teologicznomoralnej. Źródła i perspektywy*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2011.
- Ziółkowski, Michał. „Anzelm z Canterbury”. W: *Encyklopedia katolicka*. T. 1, red. Feliks Gryglewicz, Romuald Łukaszuk, Zygmunt Sułowski (kol. 733–735). Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1985.